

MİRZA FETHALİ AHUNDZÂDE'NİN TÜRK DÜNYASI'NA HİZMETLERİ

Alaattin UCA *

Türk Dünyası'nda önemli bir yeri olan dilci, dramaturg, şair, edip, eleştirmen, mütefakkir, halka hizmet anlayışını benimsemiş ve siyasi Türkçülüğün ileri gelen şahsiyetlerinden biri olan Mirza Fethali Ahundzâde'nin, Tiflis'te, 10 Mart 1878'de¹ ölümünün üzerinden yaklaşık yüz yirmi üç yıl geçti.² O'nun 19. yüzyılda düşündüğü pek çok şey bu gün gerçek oldu.

Ahundzâde'nin en büyük gayesi, "Türk Birliği" nin sağlanmasına hizmet etmektir. Milliyetçiliğin ve özellikle Türkçülüğün hor görüldüğü ve Rus baskısı altında yaşayan Türkler arasında hiçbir fikri yakınlığın bulunmadığı, Azerbaycan'ın Ortaçağ karanlığını yaşadığı, cehaletin yayıldığı bir dönemde yazdığı eserler, yayınladığı makaleler, verdiği mücadelelerle Türk milli şuurunu uyandırmaya ve yaymaya çalıştı.³ Azerbaycan Türkleri arasında milli uyanıklık devrini o açtı,⁴ Türkçülük hareketini o başlattı ve yürüttü.⁵

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

¹ Yavuz Akpınar, *Mirza Feth-Ali Ahund-zâde* (Bütün Yönleriyle), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1980, s.43.

² Kuzey Azerbaycan'daki Nuha (Şeki) şehrinde dünyaya gelen Ahundzâde'nin doğum tarihi, çeşitli kaynaklarda 1811, 1812, 1814 olarak gösterilmekteyse de, 1812 tarihi daha çok kabul görmektedir. (Akpınar, *Mirza Feth-Ali Ahund-zâde*, s.25,26; İhsan İlgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, İstanbul, 1988, s.11; Kerim Oder, *Azerbaycan*, İstanbul, 1982, s.126.

³ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, İstanbul, 1940, s.23; Feyzi Aküzüm, *Azerbaycan Türk Edebiyat Tarihinde Abide Şahsiyetler II*, İstanbul, 1987, s.77; Yusuf Akçura, *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul, 1978, s.200.

⁴ Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan'da Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü*, Nisan 1964, Yıl II, S.18, s.132.

⁵ Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1990, s.511; Dündar Akünal, "Azerbaycan İçin Çalışanlardan Ahmet Kemal Akünal", *Türk Amacı*, Şubat 1943, Yıl 1, S.8, s.353; Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Türkleri", *Türk Kültürü*, Nisan 1967, Yıl V, S.24, s.419.(27).

İstanbul, Bahçesaray ve Kazan ile yan yana ve karşılıklı olarak yürüten Azerbaycan milli hareketi ve harsi milliyetçilik hareketi veya ilk kültürel uyanış hareketi onunla başladı.⁶ Onun Türkler arasında dil birliği meydana getirmek gayesi etrafında doğan Türkçülüğü Kafkas havalisinde görülen milliyet cereyanlarının en esaslısı oldu.⁷

O, Azerbaycan'da Türkçülük hareketini başlatmakla kalmadı daha sonra bu hareketin gelişmesine katkıda bulunacak bazı önemli şahsiyetleri de etkiledi. Ziya Gökalp'e Türkçülüğü aşılamanın adamı⁸ olarak bilinen "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" umdesinin fikir babası olan, Türkçülük fikrinin ünlü mütefekkeri Hüseyinzade Ali Bey'in yetişmesinde etkili oldu. Çünkü, Hüseyinzade Ali Bey, dedesi Şeyh Ahmet Salyani ve dedesinin yakın dostu Mirza Fethali Ahundzâde'nin telkinleriyle büyüdü. Onların fikri mücadeleleri kendisini yönlendirdi.⁹ Hüseyinzade Ali Bey'in okuyacağı okulu dahi Ahundzâde tesbit etti. O, Kafkasya Genel Valisi Mihail Nikolayoviç'in tercümanlığını yaptığı sırada, Hüseyinzade Ali Bey'in dedesi Şeyh Ahmet Salyani'nin isteklerini Vali'ye aynen tercüme etmedi. "...Salyani, yanında getirdiği çocuğun Tiflis jimnaz-ı klasiklerinden birine meccanen yerleştirilmesini istiyor..." diyerek, Kafkas Şeyhülislamının torununu bir Rus zabiti olmaktan kurtardı. Valinin özel iradesi ile Tiflis Mülki İdadisi'ne kayıt ve kabul edilen bu küçük çocuk, sonradan bütün Türk Dünyası'na büyük hizmetlerde bulundu.¹⁰ Hüseyinzade Ali Bey, göreceği eğitimin niteliğini belirleyen Ahundzâde'nin hizmetlerini hiç unutmadı ve o'nu Kafkas Türkleri'nin Molyer'i olarak nitelendirdi. Bir makalesinde: "...Mirza Fethali Ahundof'a adının başında Mirza var, yahut ahırında of var diye Acem, Acemleşmiş yahut Ruslaşmış nazarıyla bakıp tanımamak, taktir etmemek, Türk olduğunu, Türkçe yazdığını, Türklere ne hizmetlerde bulunduğunu bilmemek...İşte teayyib (ayıplanacak) haller!..." diyerek hizmetlerini taktir etti.¹¹

⁶ Mirza Bala Mehmetzâde, **Milli Azerbaycan Hareketi** (Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca), Ankara, 1991, s.7,12; Hüseyin Namık Orkun, **Türkçülüğün Tarihi**, İstanbul, 1994, s.61.

⁷ Dündar Akunal, "Hüseyinzade Ali Bey Kafkasya'da Türkçülük Hareketine Bir Bakış", **Çınaraltı**, İstanbul, 1942, S.28, s.12.

⁸ Alaattin Uca, "Ziya Gökalp ve O'na Türkçülüğü Aşılamanın Adamı: Hüseyinzade Ali Bey", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 1997, S.8, s.167-174.

⁹ Yusuf Bey Vezirof, **Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar**, İstanbul, 1337, s.89; Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, 1979, s.262; Bilge Ercilasun "Hüseyinzade Ali Bey'in Türkiye'deki Faaliyetleri", **Azerbaycan**, 1992, Yıl 41, S. 286, s.10 ;Yusuf Akçura, **Türk Yılı**, İstanbul, 1928, s.415.

¹⁰ Yusuf Akçura, "Hüseyinzade Ali Bey", **Türk Yurdu**, İstanbul, 1331, VIII, S.3, s.2550-2551; Yusuf Akçura, "Ceditçiliğin Tarihinden:Hüseyinzade Ali Bey", **Türkiye Günlüğü**, Kış 1992, S.21, s.62.

¹¹ Yusuf Akçura, "Hüseyinzade Ali Bey", **Türk Yurdu**, İstanbul, 1331, VIII, S.4, s.2569.

Ahundzâde, ünlü Türk mütefekkeri Ziya Gökalp'i de etkiledi. Gökalp, o'nun yazdığı güldürüleri gençliğinde zevkle okudu ve tabii ki onlardan etkilendi.¹² Daha sonra Gökalp, "Türkçülüğün Esasları" adlı eserinde Ahundzâde'yi büyük Türkçü olarak nitelendirdi ve İsmail Gaspiralı ile aynı düzeyde olduğunu vurguladı.¹³

İsmail Gaspiralı da Ahundzâde hakkında: "...*Veziroflar, Ganizadeler, Nerimanoflar, Ayaz İshakoflar, isterseniz Murat Beyler, Sami Beyler, Kemal Beyler*¹⁴ bile sanat nokta -i nazarından Mirza Fethali'ye nisbetle aşağı kalırlar. Hatta en müsteid (yetenekli), en muktedir Osmanlı edibi Abdülhak Hamit Bey'in eserlerinde bile Fethali'nin "Merd-i Hasis" ve "Mösyö Jordan" ında olan tabiiyet ve samimiyet yoktur. "Merd-i Hasis" yahut kahramanının ismiyle "Hacı Gara" ne kadar canlı, ne kadar tatlı bir komedyadır..." diyerek o'nun sanatını takdir etti.¹⁵

Türk Dünyası'nın ünlü simaları tarafından taktirle anılan Ahundzâde, siyasi rejim farklılıkları ve değişimlerin yaşandığı, sorunların çok daha yoğun olduğu bir devirde Türk Dünyası'nın gelişmesine en çok hizmet eden şahsiyetlerden biri oldu ve haklı olarak Azerbaycan'da "Millet Hadimi" lakabıyla anıldı.¹⁶ Azerbaycan kültür ve medeniyetinin büyük sütunlarından biri oldu. Feodal ve geri kalmış bir toplumun, ileri bir Batı toplumu seviyesine ulaşması için ne gerekiyorsa onu yaptı. Azerbaycan Türk Toplumunu bir millet olmaya doğru sürükledi.¹⁷ Dolayısıyla Azerbaycan'da milli bilincin oluşması ve diğer Türk ve Müslüman halklarla müstakil ilişki kurma süreci 19. Yüzyılın ikinci yarısında Ahundzâde ile başladı ve bu süreç 1918 yılında milli devletin kurulması ile sonuçlandı. Tabii olarak bu sürecin baş mimarı Ahundzâde'nin milli edebiyat, gazetecilik, felsefe ve tiyatronun gelişmesi, edebiyat ve basının Farsçanın baskısından kurtulması, halk şuurunun pekiştirilmesi, Azerbaycan Türkçesi'nin toplumun geniş kesimlerinde kullanılması gibi önemli gelişmelerdeki rolü çok büyük oldu.¹⁸

Azerbaycan'da milli devletin kuruluşu sürecini başlatan Ahundzâde, Avrupa ve Rus üniversitelerinde yetişti. Bütün hayatını Azerbaycan halkının uyanışına hasretti. Azerbaycan Türklüğünü yeni bir hayat mecrasına sokmaya çalışırken, Türkiye ve İran'ı da unutmadı. Bu ülkelerde kök salan taassup ve cehaleti de

¹² Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Çeviren: Kadir Günay), Ankara, 1979, s.126.

¹³ Ziya Gökalp, "Türkçülüğün Esasları", (Sadeleştiren:Cengiz Han), İstanbul, 1996,s.15; Ahmet Caferoğlu, "Ziya Gökalp'in Azerbaycan Türklüğü Üzerindeki Tesiri", *Türk Kültürü*, Yıl II, S.24, s.10.

¹⁴ Bunlar Azerbaycanlı tiyatro yazarlarıdır.

¹⁵ "Mirza Fethali Ahundof", *Türk Yurdu*, İstanbul, 1327-1328, I, s.129; Vezirof, *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar*, s.46.

¹⁶ Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, Ankara, 1940, s.172.

¹⁷ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Ankara, 1966, s.169.

¹⁸ İrade Bağirova, "XX.Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Milli Partilerin Oluşması ve Faaliyeti", *Azerbaycan*, 1999, Yıl 47, S.326, s.7.

sarsmaya çalıştı. Doğu'nun ve Türk Dünyası'nın hep beraber kalkınması o'nun en yüksek ülküsünü ve gayesini teşkil etti.¹⁹ Bu gaye için mücadele eden Ahundzâde, Azerbaycan Türkçesi'nde Avrupalı ve milliyetçi bir edebiyatın ilk ve kudretli temsilcisi oldu. O'nun geliştirmeye çalıştığı milliyetçiliğin asıl amacı, Azerbaycan Türklerine Avrupa kültür ve medeniyetini tanıtarak onları yeni medeniyet vadisinde yürütmek, yüceltmek yani Batılılaştırmak ve Çağdaşlaştırmaktı.²⁰

Ahundzâde, başta Azerbaycan olmak üzere bütün Türk Dünyası'nın ve genel olarak da bütün Şark'ın kalkınması ve Batı medeniyetine çabuk girmesi yani çağdaşlaşması için Arap alfabesinin ıslah edilmesi gerektiğine inandı.²¹ Halkın saadetini eğitimde gördü. Arap alfabesini Azerbaycanlıların geri kalmışlığına, cehaletine sebep olarak gösterdi. O'na göre, öğrenilmesi zor ve çağdaş hayata uygun olmayan bu alfabenin değiştirilmesi gerekiyordu. Ancak yönetimi altında bulundurduğu halkların eğitimine ve medeniyetine önem vermeyen, onların gelişmesine mani olan Rus çarlarının müstemleke siyaseti ve yerli halk arasındaki mürteci ve muhafazakâr zümrelerin karşı çıkması üzerine bu düşüncesi gerçekleşmedi.²² Türk ülkelerinde eğitim ve öğretimin istenilen düzeye ulaşması için mutlaka Arap alfabesinden, Latin alfabesine geçilmesi gerektiğine inandı. Bu alfabenin Türk Dili'nin gelişmesini önlediğini, Türkçe kelimelerin yanlış telaffuzuna yol açtığını belirtti. Türk ve İslam Alemi'nin, Batı ülkeleri karşısında geri kalmasına bu alfabenin sebep olduğunu ileri sürdü.²³ Görüldüğü gibi önce Azerbaycan için meseleyi ele alan Ahundzâde, sonra bölgeselliği bir tarafa bırakıp harf meselesini bütün Türk ve İslam ülkelerinin meselesi olarak ele aldı. Bunun için Azerbaycan'ın yanı sıra Türkiye ve İran'da da girişimlerde bulundu. Hatta, Çarlık Rusyası'nın baskısı altında ezilen Rusya Türkleri'nin kültürel değişim ve gelişimini Osmanlı Devleti'nin önderliğinde ve O'nunla beraber yapıp tamamlamasını ilk defa o düşündü.²⁴ Bu yüzden, 1863'te Tiflis'ten İstanbul'a gelerek; hali hazırda kullanılan alfabenin bütün Türk boyları arasında geçerliliğini sağlamak için, Sadrazam Keçecizâde Fuat Paşa'ya Arap harflerinin ıslahı konusunda bir layiha²⁵ sundu.²⁶ Tabii ki gelişmelerden dönemin padişahı Abdülaziz'in de haberi oldu.²⁷

¹⁹ Caferoğlu, *Azerbaycan*, s.23,24.

²⁰ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, II*, İstanbul, 1987, s.1088.

²¹ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s.1089.

²² Ali Hüseyinzade, *XIX.Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı*, (Azerbaycan CCP İlimler Akademiyası Neşriyatı), Bakû, 1967, s.56.

²³ Ahmet Karaca, "Azerbaycan Türk Tiyatrosunun 125.Yıldönümünde Büyük Türkçü Mirza Fethali Ahundzâde", *Azerbaycan*, 1998, Yıl 47, S.324, s.29.

²⁴ Ahmet Caferoğlu, "Mirza Feth-Ali Ahundzâde", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1.Kanun 1933, Yıl 2, C.II, S.24, s.436.

²⁵ Bu layihada Ahundzâde, Arap harflerinin yine sağdan sola ancak bitişmez bir şekilde yazılmasını, sesli harflerin de ayrıca belirtilmesini öneriyordu. (Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1943, s.1460.)

²⁶ Necati Akder, "Ziya Gökalp'e Göre Dil İnkılabı ve Ötesi", *Türk Kültürü*, Kasım 1965, Yıl IV, S.37, s.12 ; Şakir Ülkütaşır, "Harf İnkılabı ve Atatürk", *Türk Kültürü*, Kasım 1969, Yıl VIII, S.85, s.93.

Ahundzâde, bu davranışıyla edebi Türkçülüğe de büyük bir hizmette bulundu.²⁸ Hazırlamış olduğu layiha Sadrazam tarafından, incelenmek üzere Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye'ye havale edildi.²⁹ Cemiyet meseleyi görüştü ve Sadrazam'a sunulan karar sureti Cemiyetin yayın organı olan "Hazine-i Fünûn"da şu şekilde yayımlandı: "...Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye, bizzat Ahundzâde Binbaşı³⁰ Mirza Feth Ali'yi de davet ederek komisyon kurmuştur ve meseleyi üç esasa bağlayarak incelemiş ve görüşmüştür. Esaslar şunlardır:

1-Mevcut usûl, ıslah ve tamamlanmaya muhtaç mıdır?

2-Şu esas kabul edildiği halde, arz edilmiş usûl tamam istenilen sûrete uygun mudur?

3-Bu akıllıca ıslahatın düşünülmesi ve tamamı mümkün müdür?

Esaslardan birincisine Cemiyet, ekseriyetle müsbet cevap vermiş; ikinci esasın görüşülmesi neticesinde; Feth ali ıslahatının, "fenn-i tabiata kâfi derecede elverişli olmadığına" kanaat getirmiş; üçüncü esasa gelince, harflerin ıslahı "kemal derecede umur-ı müşkileden" olduğu inancını öne sürmüştür..."³¹

Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye'nin, fenn-i tabiata kafi derecede elverişli görmediği ve kemal derecede umur-ı müşkileden saydığı ve fikir babasına bir Mecidiye nişanı vererek geri gönderdiği bu teşebbüs, Türkiye'de ancak 1928'de yani bu girişimden 64 yıl sonra Mustafa Kemal gibi bir dahi tarafından gerçekleştirilebildi.

Ahundzâde, İstanbul'dan sonra Tahran'a da giderek çalışmalarını sürdürdü. 1863'te gündeme getirdiği bu konu üzerinde 1856 yılından beri çalıştığını ancak müslüman yöneticilerin alfabelerini değiştirmek niyetinde olmadığını hatıratında

²⁷ Burhan Göksel, *Milli Kültür Dergisi*'nin Aralık 1988 tarihli 63. Sayısında yayınlanan "Atatürk İnkılabı İçinde (Alfabe Reformu) ve Bu Olayın Dışarıdan Değerlendirilmesi" adlı makalesinde (sayfa.20) Mirza Feth Ali Ahundzâde'nin layihasını II.Abdulhamid'e sunduğunu yazmışsa da bu ifade doğru değildir. Layihanın sunulduğu tarihte Osmanlı tahtında II. Abdulhamid değil, Abdülaziz vardır ve Sultan Abdülaziz, 1861-1876 yılları arasında Osmanlı tahtında bulunmuş, Ahundzâde'nin layihasını sunduğu Sadrazam Keçecizada Mehmet Fuat Paşa 12 Şubat 1869'da, daha sonra kendisine mektup göndererek görüşlerini açıkladığı Sadrazam Ali Paşa da 7 Eylül 1871'de ölmüştür. II.Abdulhamid ise 1876-1909 yılları arasında padişahlık yapmıştır. Dolayısıyla Ahundzâde'nin alfabe ıslahı ve latin harflerinin kabulü ile ilgili düşünceleri II.Abdulhamid devrinde değil, Abdülaziz devrinde gündeme getirilmiştir. Ayrıca adı geçen layiha 1867'de değil, 1863'de sunulmuştur.

²⁸ Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, s.11.

²⁹ Oder, *Azerbaycan*, s.127.

³⁰ O dönemde Kafkasya'da Rus idaresinde çalışan memurlara da bu şekilde ünvanlar veriliyordu. Ahundzâde, miralay=albay rütbesine kadar yükseldi.

³¹ Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri* (1928 Yılı Yazıları), Ankara, 1981, s.35,36; Ahmet Caferoğlu, "Mirza Feth-Ali Ahundzâde Hakkında Bir Vesika", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Şubat 1934, Yıl 3, III, S.26, s.41-45.

dile getirdi.³² Bunu bile bile çalışmalarını sürdürdü. Kendi tasarılarına Suavi Efendi'nin Arap alfabesi hakkında yazdığı tenkidi de ekleyerek bu sefer de Sadrazam Ali Paşa'ya gönderdi. Bir de mektup yazarak, harf inkılabı yapılmadıkça Şarkta müslümanların okur yazarlıklarının artmayacağını delillerle isbata çalıştı.³³ Hatta bu arada Ahundzâde'nin Farsça yazdığı ve Türk dili için Arap alfabesinin yetersizliğinden bahs eden makalelerinden Fransızca'ya çevrilmiş olanlarını da Fransız edip ve düşündürlerinden Şarl Mister, Osmanlı Sadrazamı Ali Paşa'ya gönderdi.³⁴

O, aslında Arap harflerinin tamamen kaldırılıp, Latin harflerinin alınmasından yanaydı. Ancak ıslahat fikri kabul görmeyince bu fikrini daha sonra ortaya attı.³⁵ O'nun bu fikirleri o gün için gerçekleşme de Azerbaycan ve Türkiye'de gerçekleştirilen harf inkılaplarına tesir etti.³⁶ Müslüman Türkler arasında kullanılan yazı sisteminin ıslah edilmesi hususunda büyük gayret sarf eden Ahundzâde,³⁷ Arap harflerinin Türk diline uymadığı ve latin alfabesinin alınması gerektiği hususunu miras olarak bıraktı. Bu dava kendisinden sonra taraftar buldu ve çeşitli çalışmalar yapılmaya başlandı.³⁸ Ahundzâde'nin layihasını sunmasından kısa bir süre sonra, 1863-1864 yıllarında, belki de Münif Paşa³⁹ ve Ahundzâde'nin fikirlerinden ilham alınarak Cemiyet-i Tedrisiye adıyla açılan okulda öğrencilere hareketli olarak basılan kitaplar vasıtasıyla deneme mahiyetinde eğitim öğretim yaptırılmaya başlandı.⁴⁰ Hatta, Ahundzâde'nin İstanbul'a gelip teklifini sunmasından birkaç yıl sonra, 1869'da bu sorun aleni bir tartışma halini aldı. Londra'daki sürgün Genç Türkler tarafından yayınlanan "Hürriyet" gazetesinde, alfabenin zorluğundan dolayı Türk çocuklarının iyi eğitilemediği gündeme getirildi. İstanbul'da İran elçisi Malkom Han ve Namık Kemal de bu tartışmaya katıldı ve bu tür tartışma ve arayışlar devam edip gitti.⁴¹ Bu konuyu ilk defa ortaya atan Ahundzâde'nin⁴² Arap

³² Mehmetzâde, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s.14.

³³ Baykara, **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl**, s.154.

³⁴ Baykara, **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl**, s.155.

³⁵ İsmail Hikmet Ertaylan, "Azerbaycan'da Dört buçuk Yıl", *Dergi*, Münih, 1958, Yıl 4, S.14, s.90 ; Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, 1998, s.18.

³⁶ Oder, **Azerbaycan**, s.127.

³⁷ Yusuf Sarımay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul, 1994, s.57.

³⁸ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975, s.59.

³⁹ Münif Paşa ,12 Mayıs 1862'de Cemiyet-i ilmiye-i Osmaniye'de yaptığı konuşmada harflerin ıslahı ile ilgili görüşlerini açıkladı. (Nurettin Gülmez, **Latin Harflerine Giriş**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1990, s.8-10.

⁴⁰ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler 1862-1884", **Belgelerle Türk Tarihi**, Kasım-Aralık 1985, S.9-10, s.17.

⁴¹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara, 1993, s.423; Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", **Belleten**, Ankara 1953, C. XVII, S.66, s.227-233.

⁴² Tuncer, **Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme**, s.115.

harflerinin Türkiye, İran ve Azerbaycan gibi ülkelerde değiştirilmesiyle ilgili faaliyetleri yabancı araştırmacılar tarafından da önemli sayıldı.⁴³

Aslında Ahundzâde'den önce Avrupa'da Volney, ve Baron de Tot'un ve Türkiye'de Hoca Tahsin Efendi, Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa'nın⁴⁴ alfabe konusunda görüşleri olmuşsa da hiç kimse doğrudan bu işi savunmaya cesaret edemedi. Ancak, Ahundzâde bu meseleyi açıkca ve büyük bir cesaretle Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının gündemine getirdi.⁴⁵

Kimsenin korkudan gündeme getirmeye cesaret edemediği böyle bir konuyu Ahundzâde'nin ele alması o'nun cesaretini gösterirken, bazı yazarlar Rus memuru olduğu için dokunulmadığını yazsalar da Osmanlı devlet adamlarının kendisine ödül (nişan) vermeleri, tezlerini kabul etmemekle beraber incelenebilir bulmaları ve bazı yönlerini olumlu değerlendirmeleri o günkü yönetimin hoşgörüsünü de göstermektedir. Çünkü daha sonra değineceğimiz gibi Ahundzâde kendi ülkesi Azerbaycan'da aynı hoşgörüyü göremedi.

Bu gün Türk Dünyası'nda Latin harflerinin kullanılıyor olması, O'na büyük önem kazandırdı. Çünkü O,bütün Türk filolojisini, medeniyet tarihini ilgilendiren Arap harflerinin ıslahı ve modern Latin harflerinin Türk kavimleri tarafından kullanılması meselesiyle uğraşan bir Türk aydını idi ve bu değişimin hem taraftarı hem de temsilcisi idi.⁴⁶

Ahundzâde edebiyat alanındaki çalışmaları ile Türk Dünyası'na hizmetlerini sürdürdü. Yeni Azeri edebiyatının esaslarını kurdu. Konularını yerli hayattan seçti. Sade bir halk dili ile yazdı. Halkın sosyal hayatını işledi.⁴⁷ Kullandığı dili herkes anladı. Süsten uzak, saf ve hakiki Azerbaycan lehçesini eserlerinde ustaca kullandı. Böylece lisanda Türkçülük yaptı.⁴⁸ Sade bir dille yazdığı komedilerde Azerbaycan'daki ruhani sınıfın cahilliğini, menfaat düşkünlüğünü, iki yüzlülüğünü ve sosyal hayatın bazı güllüncüklerini dile getirirken roman ve piyes gibi şark edebiyatlarında o zamana kadar bilinmeyen şekilleri de kullandı.⁴⁹Böylece Avrupa

⁴³ Babek Osmanoglu Kurbanov, "Türk Dünyası'nın Mütefekkeri Mirza Fethali Akhundov", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 1997, S.7, s.81.

⁴⁴ Osman Ergin'e göre, Ahundzâde'nin yeni bir yazı sistemi ileri sürerek bu yolda Devlete sunduğu layiha hakkında Münif Paşa tarafından bir rapor yazılmış yine de sonuç çıkmamıştır.(Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s.1460.)

⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s.259 ; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, 1991, C.II, Kısım IV, s.455 ; Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*,s.19.

⁴⁶ Caferoğlu, "Mirza Feth-Ali Ahundzâde", s.436.

⁴⁷ Aközüm, *Azerbaycan Türk Edebiyat Tarihinde Abide Şahsiyetler II*, s.78.

⁴⁸ Akçura, *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri*, s.37 ; Caferoğlu, *Azerbaycan*, s.25.

⁴⁹ Fuat Köprülü, "Azeri Edebiyatında Teceddüd Devri", *İslam Ansiklopedisi, II*, İstanbul, 1979, s.144-145.

edebi şekilleri ilk kez o'nun vasıtasıyla Azerbaycan edebiyatına girdi.⁵⁰ O, Azerbaycan Türkçesini konuşulduğu şekliyle edebiyat dili yaptı.⁵¹

Hikayet-i Molla İbrahim Halil-i Kimyager (El Kimyacı, Bakırı Altın Yapan Molla İbrahim Halil'in Hikayesi); Hikayet-i Mösyö Jourdan, Hekim-i Nebatat ve Derviş Mest Ali Şah Meşhur Gazuger(Caduge) (Mösyö Jourdan ile Tanınmış Sihirbaz Musta'li'nin Hikayesi; Sergüzeşt-i Vezir, Han-ı Serap yahut Lenkeren Veziri (Lenkoran Hanı'nın Vezirinin Macerası); Hikayet-i Hirs-i Guldur Basan (Eşkiyayı Basan Ayının Hikayesi); Sergüzeşt-i Merd-i Hasis, (Hacı Gara) (Hasis Adamın Macerası veya Hacı Kara); Murafie(Dava) Vekillerinin Hikayesi adlı komedileri, Aldanmış Kevakib(Yıldızlar),yahut Hikayet-i Yusuf Şah ve Hakkel Yakın⁵² adlı eserlerini ve diğerlerini genel olarak, Rus edebiyatının da etkisiyle kendisinde oluşan çağdaş fikirleri yaymak ve toplumu uyarmak amacıyla yazdı.⁵³ Bu amacına ulaşırken aynı zamanda Türkçe ilk tiyatro eserlerini de yazmış oldu.⁵⁴ Milletini tiyatro ve sahne hayatına o alıştırdı.⁵⁵ Asıl mizah edebiyatını o ortaya çıkardı.⁵⁶ Bu yönüyle de Türk fikir ve edebiyat hayatında önemli bir yer edindi.⁵⁷ O, Şinasi'den dokuz yıl önce tiyatro eserlerini yazdı ve kendisinden sonra Avrupalı tarzda eserler verecek yazarlara ilham kaynağı oldu.⁵⁸ Ahundzâde Azerbaycan nesir dilinin de kurucusudur. O'nun Yusuf Şah adlı hikayesi, Azerbaycan'da yazılan ilk modern hikayedir.⁵⁹ Kısacası Ahundzâde, edebiyat alanında kendisinden ışık alınan "parlak yıldızlar" dan biridir.⁶⁰ Klasik edebiyatımız için Fuzulî ne ise çağdaş edebiyatımız için Ahundzâde odur.⁶¹

⁵⁰ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı III*, İstanbul, 1990, s.284 ; Vezirov, *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar*, s.46.

⁵¹ Caferoğlu, *Azerbaycan*, s.25; Vezirov, *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar*, s.46.

⁵² Kabaklı, *Türk Edebiyatı III*, s. 285 ; Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s.1089 ; Aküzüm, *Azerbaycan Türk Edebiyat Tarihinde Abide Şahsiyetler*, s.78 ; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.152 ; Ahmet Ateş, "Mirza Fethali Ahund-zâde (Mirza Fethali Ahundof)", *Türk Kültürü*, Şubat 1963, S.4, s.12.

⁵³ Köprülü, "Azeri Edebiyatında Teceddüd Devri", s.145.

⁵⁴ Mehmet Sadık Aran, "Azerbaycan (Şairler Meclisi)", *Türk Kültürü*, Mayıs 1964, S.19, s.41 ; Mustafa Hakkı Türkekul, "İlk Azerbaycan Operası Nasıl Yaratıldı", *Türk Kültürü*, Mayıs 1964, S.19, s.80 ; David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (Çevirenler: Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem-Fahri Erdem), İstanbul, 1979, s.17.

⁵⁵ Caferoğlu, *Azerbaycan*, s.25.

⁵⁶ Mustafa Hakkı Türkekul, "Azerbaycan Mizah Edebiyatına Bir Bakış", *Türk Kültürü*, Temmuz 1963, S.9, s.36.

⁵⁷ Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, s.511.

⁵⁸ Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s.1089 ; Ahmet Caferoğlu, "Gökâlî Türkçülüğünün Yorumlanması", *Türk Kültürü*, Ekim 1965, Yıl III, S.36, s.943 (59)

⁵⁹ Oder, *Azerbaycan*, s. 126,127.

⁶⁰ Abdullah Ağcaköylü, "Tebrizli Ali'den Seçme Şiirler", *Türk Kültürü*, Aralık 1962, S.2 s.29.

⁶¹ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Kültür Geleneği ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları:18, 1984, s.25.

Türk Dünyası'nda 19. Yüzyılın ikinci yarısında başlayan dilde sadeleşme akımının Azerbaycan'daki temsilcisi Ahundzâde oldu.⁶² Fikirlerini geniş halk kitlelerine kabul ettirmek için şiirlerinin yanı sıra komedilerini de yazmaya başladı.⁶³ Bu komedileri Kafkas Türkçesi ile yazdı. Kafkasya'da Farsça'nın zararına olarak Türkçe'yi canlandırdı.⁶⁴ Hatta o'nun açtığı edebi çılgır sayesinde Azerbaycan Türkçesi büyük bir canlanma göstererek; Farsça'nın, Kuzey Azerbaycan'daki etkisini yok denecek kadar azalttı. Bölgede, İran nüfuzu kayboldu. Rusların da İran nüfuzunu önlemek için hoş gördükleri bu hareket, aynı zamanda Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğini de doğurdu.⁶⁵ O, devrinin en aydın görüşlü adamıydı. Türk ve İslam dünyasında ilk defa piyesçilik okulu tesis etti ve tiyatro gibi yeni bir kültürel müessese kurdu. Bu davranışı ile milli kültürün temellerinden edebiyatımıza hizmet etmekle kalmadı, yeni Avrupai idealler, fikirler ortaya attı. Eski sosyal hayatı tenkit ederek milli yükselişe mani olan engelleri baltalamaya başladı. Yeni tarz edebiyatla doğrudan doğruya halka müracaat etti.⁶⁶ Bu alanda yazdığı eserleriyle halkın sosyal yaşantısına, fikrine hakim olan baskıcı yönetim anlayışına, adet, anane, kanun ve kaidelere karşı tepki gösterdi. Hürriyetleri savundu.⁶⁷

Toplumun esir durumuna indirilmiş önemli bir üyesi olan kadınların haklarını, birden fazla kadınla evliliğin mahsurlarını, kadınların aklı selimini⁶⁸ ve kadının toplumdaki yerini ele aldı. Kadına toplum içinde hakkı olan önemi ve hukuku vermek gerektiğini gündeme getirdi. Piyeslerinde kadınlara da rol verdi. Kadının da her şeyden önce insan olduğunu, kadının güzelliğinin yanı sıra, samimi, akıl sahibi ve cesur olabileceğini seçtiği kadın tiplerinde gösterdi.⁶⁹ Kadın-erkek eşitliğini, hukuk önünde herkesin eşit olması gerektiğini dilegetirdi.⁷⁰

Ayrıca Ahundzâde komedilerinde, Kafkasya Türkleri arasında bir zamanlar pek çok nüfuz ve tesire sahip olan falcıların, yalancıların, aç gözlü ve hırslı tacirlerin, halkı sömüren han ve ağaların ipliklerini pazara çıkardı. Onlara gülünç bir geçit resmi yaptırdı ve halkın bu esassız ve çürük kuvvetlere karşı ne kadar cahilane ne kadar ahmakçasına boyun eğdiğini, aldandığını gözler önüne serdi.⁷¹ Azerbaycan toplumunun aksayan yönlerini alaycı bir dille ortaya koydu. Tüm aksaklıkları cahillik veya batıl inançlara dayandırdı.18. Yüzyıl Fransız filozoflarını hatırlatırcasına rasyonalizm ve aydınlanmacı bakış açılarından acı bir toplumsal

⁶² **Türk Ansiklopedisi**, (Milli Eğitim Basımevi), Ankara, 1983, C.XXXII, s.3.

⁶³ Ali Hüseyinzade, **XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı**, s.56.

⁶⁴ Ziya Gökalp, "Türkçülük Nasıl Doğdu?", **Yeni Mecmu**, 1918, S.40, s.263.

⁶⁵ Baykara, **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl**, s.151.

⁶⁶ Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s.14.

⁶⁷ Ali Hüseyinzade, **XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı**, s.57.

⁶⁸ Ali Hüseyinzade, **XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı**, s.57,151,152.

⁶⁹ Baykara, **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl**, s.156.

⁷⁰ Baykara, **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl**, s159.

⁷¹ "Mirza Fethali Ahundov", **Türk Yurdu**, İstanbul, 1327-1328, C.I, s.129.

eleştiri yaptı.⁷² Hayatın tenkide şayan noktalarını acı gülüşler içinde insanlara gösterdi. Yazdığı piyeslerle Azeri edebiyatının bu alanında yeni bir çığır açtı. Daha sonra bu edebiyat Celil Mehmet Kuluzade'nin "Molla Nasreddin" adlı mecmuası ile kemale erdi. Sabir gibi müstesna bir mizah şairi de bu etki ile yetişti.⁷³ Ahundzâde bu başarılarının ardından haklı olarak "Türk-İslam Dünyası'nın ilk dramaturgu ünvanını aldı. Avrupalı münekkitler o'na "Doğu'nun Molyer'i", Rus münekkitleri de "Doğu'nun Gogol'ü" ünvanını verdiler. O, eserleriyle Ortaçağ'ın çürük zihniyetine öldürücü bir darbe vurdu. Komedileri Farsçaya, Rusçaya ve birçok Avrupa diline çevrildi. Azerbaycan edebiyatının 1905 inkılabına kadar olan devri O'nun tesiri altında kaldı. Necef Bey Vezirli, Abdürrahim Bey Hakverdili gibi dramaturglar,⁷⁴ Azerbaycan toplumunda bir fırtına yaratan "Ölümler" komedisinin yazarı Celil Mehmet Kuluzade, 1875'te Azerbaycanda yayın hayatına başlayan "Ekinci" adlı ilk Türkçe gazetesinin sahibi Hasan Bey Zerdabi Melikzade ve Yeni Usul Mektebinin kurucusu Şair Seyyid Azim Şirvani gibi bir çok önemli şahsiyet O'ndan etkilendiler.⁷⁵ Daha önce Rusya ve Avrupa sahnelerinde oynanan Ahundzâde'nin eserleri, Azerbaycan sahnelerinde oynandıkça halk üzerinde derin etkiler bıraktı ve genç edebiyat meraklılarını dram yazmaya teşvik etti.⁷⁶ Bu gün bile Azerbaycanlı aydınlarla Azerbaycan rönesansı kiminle ve ne zaman başlar diye sorulacak olsa, büyük bir kısmı hemen Ahundzâde ile söze başlar ki; bu da o'nun ne kadar etkili bir şahsiyet olduğunu ve gerçekten de Azerbaycan rönesansını başlattığını gösterir.⁷⁷ Azerbaycan halkının sadece milliyetçilik değil sosyal, ekonomik, politik kısacası her alanda gelişmesini sağlaması da o'nun Azerbaycan rönesansına katkılarının delilidir.⁷⁸

Ahundzâde, Türkçülük, Türk milliyetçiliği duygusu ile edebiyat alanında olduğu gibi, tarih alanında da öncülük yaptı.⁷⁹ Tarih metodu konusunda Azerbaycan aydınlarına yol gösterdi. O döneme kadar tarihle uğraşanlar halkın sosyal yaşantısı ile, ekonomik ve fikri gelişmeleri ile ilgilenmiyorlardı. Ahundzâde bu tür tarihçileri kıyasıya tenkit etti.⁸⁰ Şark tarihçilerinden bir çoğunun mecaz, istiare ve mübalağalı teşbihlerle dolu üslubunun, ortaya konulmaya çalışılan fikri perdelediği ve okuyucuya ulaşmasını engellediği gerçeğinden hareket eden Ahundzâde, Müslüman Şark tarihçilerindeki bilinmeyen kelimelerle, anlaşılması güç, dolambaçlı cümleler

⁷² Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, İstanbul, 1988, s.43.

⁷³ Caferoğlu, *Azerbaycan*, s.45.

⁷⁴ Resulzade, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, s.26.

⁷⁵ Süleyman Tekiner, "Azerbaycan Sovyet Edebiyatında Mukavemet Hareketinin Milli Karakteri", *Dergi*, Münih, 1963, Yıl 9, S.33,s.35.

⁷⁶ A.Vahap Yurtsever, *Azerbaycan Dram Edebiyatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları:5, Ankara, s.6.

⁷⁷ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX.Yüzyıl*, s.65.

⁷⁸ Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara, 1995, s.72.

⁷⁹ Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, s.11.

⁸⁰ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s.64.

kurmak, kafiyebazlık yapmak, dönemin ünlülerine yaltaklık yapmak ve mübalağaya kaçmak gibi hoş olmayan yazma usullerini benimsemedi. Bu nedenle “Risale-i İran” adlı makalesinde Rıza Kulu Hidayet’in şahsında, bu tür tarihçileri şu sözlerle eleştirdi: “...*Gardaş men ki, şe’r divanı ohumuram. Men tarih ohuyuram. Goy görüm ne etdiler? Sen, menden el çek, öz şe’rinle hislerimi perişan etme! Ehvalat hatirimden çıhdi...*”⁸¹ Bu tarzda yazılan eserleri boş, anlamsız ve değersiz olarak nitelendirdi. Tarih eserlerinin geçmişin tecrübelerinden yeni nesillere istifade imkanı sunması gerektiğine dikkatleri çekti. Tarihçilerin olayları gerçek, açık, belirgin ve objektif olarak vermeleri, olayları meydana getiren sosyal şartları ve sebepleri tahlili ve tenkidi olarak okuyucuya sunmaları gerektiğini söyleyerek çağdaş tarih anlayışını benimsedi. Yazdığı eserleriyle de bunun örneklerini sundu.⁸² Ayrıca Azerbaycanda edebi tenkit ilim dalını yaydı. Ülkenin ilim, irfan hayatında da bu konuya eğildi. “Sanat sanat içindir” felsefesini reddederek, “Sanat hayat içindir” görüşünü savundu. Forma(şekil) için konuyu feda eden yazarları amansızca tenkit etti.⁸³

Ahundzâde tarih edebiyat ve sanat alanında bu görüşleri savunurken siyasi ve sosyal hayatla ilgili daha radikal görüşler ileri sürdü. Mutlak monarşiyi eleştirdi. Anayasal bir yönetimi savundu. Hukuksuzluğu, istismarı ortadan kaldırmak için yöneticilerin adil ve eğitilmiş olması gerektiğine inandı.⁸⁴ Yöneticilerin halkları ile birlik olmalarını, yürek birliği, fikir birliği yapmalarını, devlet malını kendi malları gibi saymamalarını, kendilerini halkın vekili olarak görmelerini, halkın katılımı ile kanunlar yapmalarını, parlamentolar kurulmasını, ülkelerin kanunlarla idare edilmesini ve sivilizasyona gidilmesini önerdi.⁸⁵ İlk zamanlar, padişahların adil olmaları halinde, yapacakları ıslahatlarla halkın durumunu düzeltebileceklerine inandı. Daha sonra bu görüşünden vaz geçti. Islahat ve inkılapların aşağıdan yukarıya yani halk tarafından yapılması gerektiği kanısına vardı.⁸⁶ Ayrıca Şark hükümdarlarının ABD Başkanı A.Lincoln’ı, Fransız Başbakanı Tierre’i, İtalyan Hürriyet Kahramanı G.Garibaldi’yi, Alman Şansölyesi O. Bismarck’ı örnek almaları gerektiğini belirtti. “Devlet, millet içindir” anlayışının benimsenmesini, devlet adamlarında asalet değil, fazilet aranmasını istedi.⁸⁷ Eğitimsiz monarkların halkın hiçbir sorunuyla ilgilenmeyip sadece halkı ezdiğine dikkat çekerek, feodalizmin rezaletlerini bütün çıplaklığı ile gözler önüne serdi.⁸⁸ O, bir ideolog olarak devlet işlerini ele aldı. Halkın siyasi ve sosyal isteklerini dile getirdi. Ekonomi, eğitim ve adalet işlerinde görüş belirtti. Despot hükümdarları ve vicdan hürriyetine değer vermeyen din adamlarını eleştirdi. Azerbaycan toplumunun emperyalist bir halk

⁸¹ Ali Hüseyinzade, XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı, s.59,60.

⁸² Ali Hüseyinzade, XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı, s.62,63.

⁸³ Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, s.65.

⁸⁴ Ali Hüseyinzade, XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı, s.57.

⁸⁵ Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, s.75.

⁸⁶ Baykara, Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX:Yüzyıl, s.161.

⁸⁷ Karaca, “Azerbaycan Türk Tiyatrosunun 125. Yıl dönümünde Büyük Türkçü Mirza Fethali Ahundzâde”, s.30.

⁸⁸ Ali Hüseyinzade, XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı, s.66.

tarafından sömürülmesine şiddetle karşı çıktı. Fakat muhatap olarak Rus çarlarını değil, İran hükümdarlarını aldı. "Kızım sana söylüyorum, gelinim sen işit" misali, Rus çarlarına ve onların baskısı altında ezilen halka mesaj verirken, sansür ve Rus çarlığı istibdadının takibinden korunmuş oldu.⁸⁹

O, Türk toplumunun bir reformcuya ihtiyacı olduğunu belirterek; bu reformcunun, din adamları içinden değil de, filozof ve ilim adamları içinden çıkmasını arzuladı.⁹⁰ Fikri tartışmaların ilerleme ve yükselme için ilk şart olduğuna inandı. İslam Dünyasında din, cemiyet ve insan hakkında genel bir tartışma başlatmak istedi. Dinde reform yapılması gerektiğine inandı. Bu konularda yapılacak tartışmalarda ilmin galip geleceğinden emindi.⁹¹ Tiflis'teki sosyal çevrenin, özellikle Mirza Şefi Vazeh'in, Şark Panteizminin⁹², 18. Yüzyıl Fransız materyalistleri ve inkılapçı Rus demokratlarının edebi ve felsefi tesirlerinin, ayrıca A.S.Puşkin, M.Y. Lermantov, N.V.Gogol gibi Rus sanatkarlarının etkisiyle yalnızca maddenin varlığını kabul eden, manevi kavramları red ve inkâr eden bir görüşe yani materyalizme ilgi duydu.⁹³ "Kemalüddeve Mektupları" adlı eserinde bu düşüncelerine yer verdi.⁹⁴ Azerbaycan'da materyalist felsefenin tarihi de o nunla başladı. O'nun materyalizmi metafizik bir mahiyet taşıdı. Tabiat olaylarının izahında materyalist bir mütefekkir gibi davranırken tarihi ve sosyal olayları anlayışında idealizmden kurtulamadı.⁹⁵ Aynı şekilde felsefede materyalist-metafizikçi, edebiyatta ise halkçı ve realist idi.⁹⁶ O, Ahundzâde⁹⁷ adını taşımasına rağmen, Azerbaycan'da temsil edilen ve "Kerbela Hadisesi"ni anlatan dini temsil niteliğindeki "Şebih"⁹⁸ oyununu, dini taassubu yaydığı gerekçesi ile tenkit etti.⁹⁹

Nizami, Fuzuli, Şebüsteri, Şemsi Tebrizi, Behmenyar, Mirza Şefi gibi büyük şair ve düşünürleri bildiği ve okuduğu gibi, Ruslardan Belinski, Dobroliuyov, Çerņişevski ve Şark dehalarından Firdevsi, Mevlana Celaleddin-i Rumi, Abdurrahman Cami ve Batıdan Montesqieu, Voltaire, Spinoza, Sismondi gibi büyük edip ve düşünürleri inceledi ve bunlar hakkında fikir yürüttü. Özellikle Mevlana'yı eşsiz bir üstad olarak nitelendirdi. Ancak Onun "Vahdet-i Vücut" felsefesini tenkit

⁸⁹ Ali Hüseyinzade, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s.73,74.

⁹⁰ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.161.

⁹¹ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul, 1994, s.54.

⁹² Tanrı ile kainatın tek varlık olduğunu savunan felsefi görüş (Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*, İstanbul,1994, s.955.)

⁹³ Ali Hüseyinzade, *XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı*, s.55.

⁹⁴ Oder, *Azerbaycan*, s.127.

⁹⁵ Ali Hüseyinzade, *XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşinaslığı*, s.58.

⁹⁶ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan Dil ve Edebiyatının Dönüm Noktaları*, Ankara, 1953, s.25.

⁹⁷ Ahund: Şii Mezhebinde büyük din adamlarına verilen genel ad.(Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*,s.27.)

⁹⁸ Şebih: Muharrem ayının 10. Günü Şiilerin Kerbela Olayı'nın yıldönümü nedeniyle yaptıkları dini merasim. (Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, s.1078.)

⁹⁹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX.Yüzyıl*, s.56.

etti. Daha o dönemde dini, dünya işlerinden ayırmak gerektiğini ileri sürdü. İlim ve itikadın farklı şeyler olduğunu söyledi.¹⁰⁰ Mezhep ayırımına da şiddetle karşı çıktı ve birlik ve beraberlik mesajları verdi. Sorunların çözüm yolu olarak eğitimi gösterdi.¹⁰¹ İran Adliye Nazırlığı görevinde bulunan Mirza Yusuf Han'a bir mektup yazarak, bütün İran topraklarında mahkeme işlerini ruhanilerin elinden almak gerektiğini dile getirdi.¹⁰²

O, yalnız Azerbaycan halkı için değil, bir Doğulu filozof gibi bütün Doğu'nun istibdat yönetimi ve sömürgecilik baskısından kurtulması için girişimlerde bulundu. Kazalara, köylere kadar giderek köylülerle diyalog kurdu. Onları sömürgecilere karşı baş kaldırmaya teşvik etti. Onlara yardım etti. Azerbaycan halkı ve doğu ülkeleri için bir fikir önderi ve ideal hazinesi oldu.¹⁰³ Köy ile şehir arasındaki tezati ortadan kaldırarak, bütün memleketi serbest ekonomi sistemine ve modern Avrupa kültürüne kavuşturmak için çalıştı.¹⁰⁴ Halkın ileri gelenlerine ve aydınlarına, milleti kaldırmak için gidilecek yolu gösterirken, halkın gönlüne gayret, namus, millet dostluğu, vatanperverlik, adalet, birlik ve beraberlik ruhu gibi kavramların yerleştirilmesi, halkın hor görülmemesi ve fakirliğin önlenmesi gerektiğini ifade etti.¹⁰⁵ Halk idaresi olan demokrasinin kurulması yolunda adımlar attı. Halkın gözünü açmaya çalıştı. Halkı cehalete karşı uyararak istibdat idaresi ile en iyi mücadelenin kültür mücadelesi olduğunu vurguladı.¹⁰⁶ Dolayısı ile kültürün gelişmesine hizmet eden döneminin şairlerini, yazarlarını, ilim adamlarını memuriyetinin verdiği yetkiyi de kullanarak gücünün yettiği kadar korudu.¹⁰⁷ Azerbaycan'ın en büyük şairlerinden biri sayılan Zakir, Ahundzâde'nin müdahalesi ve himayesi sayesinde Rus sürgününden kurtuldu. Hatta, Zakir'in şiirlerini toplayıp neşrettirmek istedi.¹⁰⁸

Zakir, Bakü'de sürgünde iken Ahundzâde'ye yazdığı şiirde ilk defa vatan kelimesini kullandı¹⁰⁹ Ayrıca, Ahundzâde, İsmail Bey Kutkaşanlı'nın Fransızca

¹⁰⁰ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX.Yüzyıl*, s.158.

¹⁰¹ Süleyman Eliyarlı, "Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri", *Azerbaycan*, Temmuz-Ağustos 1994, Yıl 43, S.298, s.12.

¹⁰² Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.163.

¹⁰³ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s.75.

¹⁰⁴ Yurtsever, *Azerbaycan Dram Edebiyatı*,s.7.

¹⁰⁵ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.160.

¹⁰⁶ Karaca, " Azerbaycan Türk Tiyatrosunun 125. Yıldönümünde Büyük Türkçü Mirza Fethali Ahundzâde", s.39.

¹⁰⁷ Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan'ın Mizah Şairi Ali Ekber (Sabir) 1862-1911", *Türk Kültürü*, Ocak 1963, S.3,s.8.

¹⁰⁸ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s.49.

¹⁰⁹ "...Pirane serlikte çerh-i gecreftar,
Eyledi vatandan derbeder meni.
Neylemişem bilmem devr-i zalime,
İncidir döşümde bu keder meni..."

(Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 94-95.

yazdığı “Rechid –bey et Saadete—Chanime” adlı hikaye kitabını okuyarak arkasına hayranlığını belirten ifadeler yazdı.¹¹⁰ Azerbaycan’da ilk “Usul-ü Cedid” mektebini açan Mirza Şefi Vazeh’in Tifliste bulunan Rus okuluna Azerbaycan Türkçesi ve Farsça öğretmeni olarak atanmasını sağladı. Mirza Şefi, burada Rus ve Avrupa klasiklerini inceleme imkânı buldu. “Divan-ı Hikmet” adlı bir edebi dernek kurdu. O dönemde Tiflis’te bulunan şair ve filozofları etrafına topladı.¹¹¹

Ülkesinin kalkınmasını sağlamak için büyük gayret sarf eden Ahundzâde , Batılılaşmaktan yanaydı. Fakat, başkalarının tecrübesini olduğu gibi ictibas etmekle sonuç alınamayacağına inanıyordu. O’na göre, Avrupa’dan alınan basma kalıp kaidelerin tatbiki ile ilericilik hamlesi yapılamaz, Avrupa metodları iyi anlaşılmalı, bizimle olan münasebet ve şartları hesap edilerek tatbik edilmelidir.¹¹²

Temkinli bir Batılılaşmadan yana olan Ahundzâde’nin hayatında birbirine bağlı üç tema; eğitim ve öğretimin yaygınlaşması, laiklik ve edebi canlanma önemli bir yer tuttu. Çağdaşlaşmanın ilk şartı olarak eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasını gördü. Mezhep çatışmalarını önlemek için laikliğin gerekli olduğuna inandı. Aydınlanmacı düşüncelerin geniş halk kitlelerine iletilmesi için de yerel dilde edebiyatın canlanması gerektiğini savundu.¹¹³

Kalbindeki Türklük sevgisi hiç dinmeyen Ahundzâde, Türk dünyası’na hizmeti hayatının her döneminde sürdürdü. Azerbaycan’ı Batı’ya ilk tanıtan o’oldu. Düşüncesiyle, gayesiyle hatta giyimiyle hep Azerbaycan’ı düşündü.¹¹⁴ Kafkasya’da, Azerbaycan’da çeşitli okulların açılması için gayret gösterdi.¹¹⁵ Mirza Şefi Vazeh ile birlikte bir basın yayın müessesesi kurmak istedi ama, Çar hükümeti izin vermedi.¹¹⁶ Türk dünyasında Avrupai edebiyatın ilk başarılı temsilcilerinden biri olarak dünya çapında ün kazandı. XIX. asrın ikinci yarısında Batı Avrupa’da en çok tanınan Şarklı yazar o oldu. Çünkü o, bu yüzyılın en büyük edebi şahsiyetlerinden biri idi. Eserleriyle İran edebiyatını da etkiledi ve yön verdi.¹¹⁷ O, İran inkılabının da ilk habercisiydi ve eserleri, İran’daki halkların uyanmasında etkili oldu.¹¹⁸

Ahundzâde, Güney Azerbaycanlı aydınlarla diyalog kurdu. İki ayrı devlete tabi olmasına rağmen, her iki bölgenin edebi ve sosyal ilişkilerini canlı tutmaya çalıştı.¹¹⁹ Despotları türkütmenden halka hizmet etmeyi başardı. Meseleyi eğitimcilik faaliyetleri çerçevesinde tutmayı önerdi ki, bundan daha makul bir taktik

¹¹⁰ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s.49.

¹¹¹ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.104.

¹¹² Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.159.

¹¹³ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, s.44-45.

¹¹⁴ Caferoğlu, *Azerbaycan*, s.25.

¹¹⁵ A. Battal Taymas, “Türk Dünyasında Usulü Cedid Hareketi” *Türk Kültürü*, Nisan 1964, Yıl II, S.18, s.123 ; Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.114.

¹¹⁶ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.54.

¹¹⁷ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s.55, 59, 71, 94.

¹¹⁸ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.163.

¹¹⁹ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s.42.

düşünülemezdi. Çünkü hiçbir kültürel, ekonomik ve politik hazırlık olmadan halkın Rus veya İran despotluğuna açıktan karşı çıkmasını tavsiye etmesi beklenemezdi.¹²⁰

Türk toplumuna sokulmaya çalışılan sahtekârlığı, hilebazlığı, tamahkârlığı, yalancılığı, geri kalmışlığı ve buna benzer iflas etmiş unsurları ele aldı. Bu tür olumsuz davranışlardan kurtulamayan insanların gülünçlüğüne gözler önüne serdi, toplumu uyardı.¹²¹ Toplumdaki sosyal adaletsizliğin barış içinde halledilebileceğine inandı.¹²² Sanatkârlara, şairlere, ediplere tavsiyelerde bulundu. Sanat eseri nasıl olmalıdır, şiir nasıl olmalıdır, nesir nasıl olmalıdır sorularına cevaplar verdi.¹²³

Çin'deki uyanışı çok önceden fark etti. Türk ve İran toprağının uykuya doymadığına dikkat çekerek; doğu uluslarının bir an önce uyanması gerektiğini söyledi.¹²⁴ Mirza Melkumhan, Mirza Ağahan Talibov, Mirza Yusufhan, Müsteşarü't-Dövlle gibi İran düşünürlerinin siyasi ve sosyal düşüncelerinin oluşmasında Ahundzâde etkili oldu.¹²⁵ Onun komedilerinin Farsçaya tercüme edilmesiyle Fars edebiyatında Avrupa tiyatrosunun ve yeni Fars romanının önü açıldı. Eserlerinin çoğu Farsçadan Batı dillerine çevrildi.¹²⁶ Bu yüzden onun eserleri Fransız ve İngiliz tercümelerinde bazen "Fars komedyası" olarak nitelendirildi. Mesela, Barbier de Mynard, yayınlanan tercümeyle "Trois Comedie Persanes" "Pers komedisi" diyor¹²⁷ ki, bu bir hatadır. Ahundzâde, Azerbaycan ve İran'dan başka Kafkasya, Türkistan ve Ortadoğu ülkelerinde de tiyatro edebiyatının doğmasını sağladı.¹²⁸ O, şark ve garp klasiklerini bir ilim ve sanat adamı titizliği ile inceleyip, değerlendirdi.¹²⁹ Azerbaycan'ın ilk Türkçe gazetesi olan "Ekinci"de çeşitli şiir ve yazılar yayınlarak gazetenin amaçları doğrultusunda halkın gözünün açılması yolunda gayret sarf etti.¹³⁰ Türk topluluklarının ulusal kimlik hareketlerinde en önemli şahsiyetlerden biri o oldu. Azerbaycan Türklerinin yüzyıllarca süren İran kültürünün egemenliğinden kendini kurtarmasına yardım etti.¹³¹ Rusça öğrenmenin gerekli olduğunu savundu. Sadece modern meslekler edinmek açısından değil,

¹²⁰ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.162.

¹²¹ Karaca, "Azerbaycan Türk Tiyatrosunun 125. Yıldönümünde Büyük Türkçü Mirza Fethali Ahundzâde", s.32.

¹²² Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.159.

¹²³ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.166, 167.

¹²⁴ " *Büzürganı Türkân, İran zemin,*

Heme hafte budent-çün halkı çin..." (Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.155.)

¹²⁵ Kurbanov, "Türk Dünyasının Mütefekkeri Mirza Fethali Akhundov", s.78.

¹²⁶ Kurbanov, "Türk Dünyasının Mütefekkeri Mirza Fethali Akhundov", s.79.

¹²⁷ Vezirov, *Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar*, s.48.

¹²⁸ Karaca, "Azerbaycan Türk Tiyatrosunun 125. Yıldönümünde Büyük Türkçü Mirza Fethali Ahundzâde", s.37.

¹²⁹ Karaca, "Azerbaycan Türk Tiyatrosunun 125. Yıldönümünde Büyük Türkçü Mirza Fethali Ahundzâde", s.29.

¹³⁰ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s.90.

¹³¹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, s.44.

insanları içine hapseden ve müslüman olmayan dünyadan tamamen habersiz kılan çemberi kırmak açısından bunun önemli olduğunu düşündü. Fakat, bu tür görüşleri yüzünden Ruslaştırma sürecine hizmet etmekle suçlandı.¹³² Rus ajanı olduğu ve Ruslar tarafından kullanıldığı ileri sürüldü.¹³³ Oysa apoletlerle, ödtüllerle, haçlarla ve madalyalarla süslenmiş elbiseler altında kinle yanan alevli bir kalp atıyordu. Bu kalp Çar idaresine karşı barışmaz bir mücadele veriyordu.¹³⁴ Her fırsatta Rus idaresini lanetliyordu.¹³⁵ Fakat o, farklı bir insandı. Rus idaresini eleştirirken aynı zamanda Puşkin'in ölümüne ağlıyor ve ardından mersiye yazıyordu.¹³⁶ Ama o, bunu Puşkin Rus olduğu için değil, büyük şair olduğu için yapıyordu.¹³⁷ Fakat, hep yanlış anlaşıldı.

O, bir reformatördü ve işi çok zordu. Önce batılılaşmanın gerekli olduğunu Azerbaycan toplumuna ve bu topluma manen hakim olan ruhani zümreye kabul ettirmek zorundaydı. Bu nedenle, büyük reformatörler gibi o da büyük sorunlarla karşılaştı. Sadece sağlığında değil, öldüğü zaman da sorunlar devam etti. Öldüğünde müslümanlardan hiç kimse cenazesine gitmedi, namazı kılınmadı; hatta cenazesi yıkanmadı, tabutu birkaç hamal tarafından mezarlığa götürüldü. Çünkü, ulema denilen ruhani sınıfın anlayışına göre Ahundzâde, urus kulluğuna (memuriyetine) girmiş ve piyesler yazarak eski geleneği tenkit etmiş, Arap harflerinin değiştirilmesini istemiş ve tam manasıyla kâfir olmuştur.¹³⁸ Bu nedenle o, muhitinin yetim bir mütefekkeri idi. Devrinden yüz sene sonraki bir adamdı. onu, ne Osmanlı sadrazamı Fuad Paşa, ne Türk aydın ve ileri geleni Münif Paşa, ne İran'ın fanatik heyet-i vekilesi, ne de kendi vatandaşları anlayamadı.¹³⁹ İngilizlerin, Almanların bildiği, tanıdığı Ahundzâdeyi maalesef Türk dünyası yeterince tanıyamadı. Onun sesi Alp dağlarını aştığı halde, Kafkas dağlarını ve Karadeniz'i aşamadı.¹⁴⁰

O, milletinin uyanmasını ve kendisini taktir edecek seviyeye gelmesini ve anlamasını mezarında bekledi.¹⁴¹ Nitekim öyle de oldu. Türk Yurdu'nda yer alan bir habere göre; milleti o'nu doğumunun 100. yılında anlamaya ve anmaya başladı. Kafkasya Türklüğü, millî edibine şükran vazifesini hakkıyla yerine getirdi. Baktı'nın "Necat" adlı hayır cemiyetinin önderliğinde bir jübile şenliği düzenlendi.

¹³² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, s.49.

¹³³ Fahrettin Kırzioğlu, *Türk İnkılap Tarihi* (Milli Mücadele, Atatürk İnkılapları), Erzurum, 1982, s.109,110.

¹³⁴ Kurbanov, "Türk Dünyasının Mütefekkeri Mirza Fethali Akhundov", s.85.

¹³⁵ Ahmet Caferoğlu, "Dış Türkler Kültürünün Korunması Meselesi Üzerine", *Türk Kültürü*, Mayıs 1963, S.7, s.14.

¹³⁶ Abdulkadir İnan, "Dükçü İşan İsyanı", *Türk Kültürü*, Eylül 1963, S.11, s.12.

¹³⁷ Abdulkadir İnan, "Büyük Sovyet Ansiklopedileri", *Türk Kültürü*, Ocak 1964, Yıl II, S.15, s.19.

¹³⁸ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.131.

¹³⁹ Caferoğlu, *Azerbaycan*, s.24.

¹⁴⁰ "Mirza Fethali Ahundof", *Türk Yurdu*, İstanbul, 1327-1328, C.1, s.130.

¹⁴¹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s.156.

Bu şenliğe, Rusya'daki Türklerin edebî, ictimai ve siyasî çevreleri, gazete idarecileri, meclis-i mebusan üyeleri katıldılar. Kafkasya Türk Matbuatı, hatta Rus, Ermeni ve Gürcü matbuatının da büyük bir kısmı Ahundzâde'nin biyografisine, sanat hayatına dair yayınlar yaptı. "Molla Nasreddin" adlı dergi fevkalade bir nüsha çıkardı. Feridun Göçerli, "Mirza Fethali Ahundof" adlı bir risale yazdı. Tiyatro yazarlarından Abdurrahim Hakverdiyev doğumunun 100. yılında oynanmak üzere "Mirza Fethali Ahundof" adlı bir müzhike¹⁴² tertip etti. "Necat Cemiyeti", Mirza Fethali Ahundzâde adına bir ilkokul açmaya karar verdi. Böylece, Kafkasya Türklüğü, yine Türk Yurdu'nun ifadesiyle büyük oğlunu taktir edebilecek, vefatından seneler geçmekle unutmayacak derecede medeniyetçe yükselmiş olduğunu ispat etti.¹⁴³

Tabii ki o, yanlış anlaşılrsa da, geç anlaşılrsa da bir fikir ve ideal adamıydı, bir inkılapçı idi. Düşüncelerini uygulayacak siyasî bir otoritesi veya gücü yoktu, dolayısıyla sadece düşüncelerini ifade etmekle yetindi.

¹⁴² Müzhike:Güldürü ağırlıklı tiyatro oyunu (Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul 1992, s.1361).

¹⁴³ "Mirza Fethali Ahundof", *Türk Yurdu*, İstanbul, 1327-1328, C.1, s.127.

İlk Türk dramaturgu
Mirza Feth - Ali Abundzade